

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران

فرهنگ اجمالی مصوّر معماری اسلامی ایران

مریم کامیار

استادیار بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران

کامیار، مریم، ۱۳۵۱ -

فرهنگ اجمالی مصور معماری اسلامی ایران / مریم کامیار. - تهران: بنیاد دانشنامه نگاری ایران، ۱۳۹۶.
چهارده، ۱۸۸ ص.: مصور (رنگی). - (کتابخانه بنیاد دانشنامه نگاری ایران؛ ۶۹).

ISBN: ۹۷۸-۹۶۴-۵۵۱۵-۷۷-۳

کتابنامه

۱. معماری اسلامی - ایران - واژه نامه ها
۲. معماری ایرانی - اصطلاح ها و تعبیرها
۳. Islamic architecture - Iran - Dictionaries
۴. Architecture, Iranian - Terminology
۵. معماری ایرانی - مصور
۶. Architecture, Iranian - Pictorial works
الف. بنیاد
ب. عنوان
۷۲۰/۹۰۵
۴ف۲/ک۱۴۸۰ NA
۱۳۹۶

کتابخانه ملی ایران ۴۹۲۱۳۸۷

کلیه حقوق مادی و معنوی اثر منوط به بنیاد دانشنامه نگاری ایران است.
«مسئولیت صحیح مطالب کتاب با مؤلف است.»

فرهنگ اجمالی مصور معماری اسلامی ایران

مؤلف: مریم کامیار

یراستار ادبی: مسعود امیرخانی

اژه نگار: گوهر نصرتی

صفحه آرا: ربابه ابوطالبی، مجید اکبرزاده نیاری

ناپ اول: ۱۳۹۶

سمارگان: ۵۰۰

شر: بنیاد دانشنامه نگاری ایران

ناپ و صحافی: فرشویه

ها: ۲۵۰,۰۰۰ ریال

مپاک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۵۱۵-۷۷-۳

ISBN: 978-964-5515-77-3

بنیاد دانشنامه نگاری ایران

نشانی: تهران، سعادت آباد، بلوار فرهنگ، خیابان معارف، بن بست دانش، پلاک ۱

تلفن: ۲۲۱۲۹۸۴۳-۴ نمایر: ۲۲۰۷۳۲۲۷ صندوق پستی: ۱۴۶۵۵-۴۷۸

پست الکترونیکی: info@iecf.ir پایگاه الکترونیکی: www.iecf.ir

پیشگفتار

راحتی میسر کند. اگرچه در بسیاری از جنبه‌های معماری ایران اسناد تصویری کافی گردآوری شده، با این وجود آرشیوهای ذی‌ربط، تصاویر را به راحتی در اختیار محققان قرار نمی‌دهند. بنابراین این فرهنگ تصویری امکاناتی را در ارائه اسناد و اطلاعات تصویری در اختیار مخاطبان قرار می‌دهد.

با در نظر گرفتن بنیادی‌ترین بخش پژوهشی معماری - ساختار تصویری - این کتاب با تأکید بر تصاویر در زمینه بررسی معماری اسلامی ایران شکل گرفته است. بنای اولیه کتاب حاضر در سال ۱۳۸۳ خورشیدی گذاشته شد، زمانی که نگارش و تدوین مجموعه‌ای با عنوان «سواد تصویری معماری ایران» توسط مؤلف به منظور ایجاد شیوه‌ای نوین در تدریس کلاس‌های معماری دانشگاه شیراز در دست انجام قرار گرفت. هدف مجموعه مذکور، ارائه تصاویری بود که شناخت فضاهای معماری اسلامی ایران را برای دانشجویان آسان کند.

محور اصلی کتاب حاضر، تحلیل تعاریف معماری به وسیله تصویر است و سعی شده از محدوده تصویر اختصاص یافته متعلق به هر مدخل خارج نشود، اما در مواردی برای آنکه ارتباط فضای مورد نظر با معماری مجموعه‌ای که در آن قرار گرفته مشخص شود، به تشریح عملکرد زمینه‌های دیگر نیز پرداخته شده است. در این اثر برخی تصاویر برای نخستین بار، با نرم‌افزارهای معماری ترسیم شده است. به پیشنهاد مؤکد استادان ذی‌ربط، برخی از تصاویر و طراحی‌های نرم‌افزاری به جهت ایجاد دیدی جامع با ارائه جزییات همراه شد.

معماری ایران، بر گرفته از "سنت" ازلی، مقتضای حال است. اشاره به مفهوم سنت در تاریخ معماری، شرح اصول تأثیر ادوات که در مقاطع مختلف زمان کاربرد داشته‌اند. توجه به سنت، در عین حال، تأمل فرهنگی است که آموزه‌ها و دانش موجود را به نسل بعدی منتقل می‌کند. سنت به معنای خلق و خوی و عادت نیست و به شیوه گذرای یک عصر مستعجل اطلاق نمی‌شود. ضروری‌ترین پایه سنت، مذهب است و تا زمانی که فرهنگ شبات گرفته از آن زنده است، پایدار و پابرجاست. پایه دیگر سنت، هنر است.

تمدن اسلامی ارائه‌دهنده نمونه‌های برجسته از تمدنی است که در آن تداوم اصول تبدیل‌ناپذیر به روشنی پیداست. معماری اسلامی چیزی جز تفکر و تعمق در عالم ماده نیست. این هنر تاکنون به ندرت به منظور درک مفاهیم ساختاری‌اش مورد بررسی قرار گرفته است. کتاب حاضر برای اولین بار معماری سنتی اسلامی را بر بستر ایرانی‌اش، از دیدگاه تصویری و مفاهیم ساختاری مورد بررسی قرار می‌دهد.

فرهنگ‌های تخصصی محصول تراکم علم و تحقیق است. هنگامی که فعالیت علمی و تحقیقی در حوزه‌ای از دانش به میزانی است که احاطه بر آنها برای ادامه تحقیقات علمی دشوار می‌شود، فرهنگی در آن حوزه تعریف می‌شود تا انعکاسی جامع و اجمالی از دانش آن حوزه باشد. در صورتی که در این موضوع تراکم تحقیق چندان نیست که تدوین فرهنگ تصویری را به

۱. معنای سنت که در این پیشگفتار به کار گرفته شده، به صورت ارزنده‌ای توسط نویسندگانی مانند: ف. شوپن، ر. گون، آک. کوماراسوامی، ت. بورکهارت، س. ح. نصر تفسیر و تشریح شده است.

تهیه و تدوین و آماده‌سازی این مجموعه به تنهایی ممکن نبود مگر با الطاف جناب آقای دکتر منوچهر اکبری ریاست محترم بنیاد و تلاش‌های بی‌وقفه جناب آقای دکتر حسن ابراهیمی معاون محترم پژوهشی وقت و حضور جناب آقای شاهپور نیکبخت شبیانی معاون محترم پشتیبانی که صمیمانه از ایشان قهرمانی می‌نمایم.

تا آنجا که مقدور بوده سعی شده مطالب و منابع تصویری کتاب بی‌نقص باشد، اما نمی‌توان ادعا کرد که این کتاب کمبودی ندارد و از نواقص عاری است. از صاحبان فضل و هنر انتظار دارم نواقص را با نهایت صراحت به نگارنده یادآوری نمایند.

۱- کلیات

هر چند معماری این سرزمین، تاریخی چند هزار ساله را پشت سر دارد، اما پژوهش‌هایی که به‌جهت شناسایی و معرفی مبانی آن تاکنون صورت گرفته، پیشینه‌ای چندان طولانی ندارد. تنها از چند دهه پیش است که محققان و پژوهشگران به بازنگری این شاخصه‌های هنر پرداخته‌اند و کوششی درخور انجام شده است. باید اشاره کرد که دلایل آن بر توجیه طولانی به معماری سنتی ایران و آغاز پژوهش‌های امروزی، محصول توجه کامل و این التفات، نتیجه بی‌توجهی به کاربرد معماری است. تا زمانی که مؤلفه‌های معماری جزئی از زندگی مردم ما بود، لزومی به شناخت و معرفی آنها احساس نمی‌شد، اما آن‌گاه که بر اثر گسستگی فرهنگی رشته‌های اصالت دیرین گسسته شد و آثار بی‌ریشگی ظاهر گشت، تمایل به بازگشت و یافتن هویت خودی نیز فزونی گرفت و به‌این ترتیب مؤلفه‌های معماری گذشته هم – مانند هر چیز دیگری که از اصالت گذشته نشانی داشت – محتاج بازشناسی و معرفی شد. ناگفته نپیادست که راه این بازشناسی و ادراک دوباره، با مشکلاتی روبه‌روست و بزرگ‌ترین مخاطره، انقطاع فرهنگی است. شرایط کنونی، لزوم شناسایی و درک شاخصه‌های معماری گذشته ایران را همراه دارد.

مجموعه حاضر را باید قدمی در جهت معرفی مؤلفه‌های معماری اسلامی ایران تاکنون دانست. اهمیت این مجموعه آنجا آشکار می‌شود که بدانیم تعداد طرح‌های سه‌بعدی، نقشه‌ها و تصاویری که تاکنون از سازه و کالبد معماری گذشته ایران انتشار یافته، تنها بخش کوچکی از انواع مستندات موجود را دربر می‌گیرد. به‌علاوه پراکندگی مدارک منتشره در کتب و مقالات

مختلف که الزاماً دارای تصاویر باکیفیت نیست، به میزان زیادی از ارزش و کارایی آن می‌کاهد. جهت مطالعه فضاها، کالبد و سایر شاخصه‌های معماری ایران و گردآوری تصاویر هر مؤلفه، باید راه‌های طولانی پیمود، به‌این ترتیب بی‌سبب نیست که شناسایی و معرفی مؤلفه‌های معماری ایران و تحقیق و تتبع در این زمینه، سخت دشوار و گاه ناممکن می‌نماید.

این مجموعه بر آن است که با کنار هم آوردن تعاریف و تصاویر مربوطه به همراه ارائه نقشه و یا ترسیم سه‌بعدی به‌وسیله نرم‌افزارهای تخصصی معماری، مجموعه‌ای گویا و کامل تنظیم شده بر مبنای مهم‌ترین منابع انتشار یافته در مورد بیش از شصت مؤلفه مهم معماری ایران با کاربری‌های موجود – از مدرسه و مسجد گرفته تا خانه و حمام – راه تحقیق و پژوهش را در این زمینه بگشاید. انتخاب ترتیب الفبایی – و نه موضوعی – بیشتر به آن جهت بوده که صبغه‌ای تحقیقاتی به مجموعه بخشیده، آن را به‌مثابه ابزاری کارآمد در اختیار پژوهشگران قرار دهد. لازم به توضیح است که ترتیب الفبایی، آنجا که تعداد مصادیق مشابه از حد معینی فراتر رفته، تقسیم موضوعی نیز یافته است.

۲ یک مسیر جهت‌دهنده و نه یک مجموعه تعاریف

این فرهنگ هدفی خاص دارد و به‌همین علت همچون واژه‌نامه‌ها و فرهنگ لغات معمول نیست که مجموعه تعاریف باشد، بلکه طبعاً برای شکل‌گیری چارچوب‌های ثابت و گردآوردن اطلاعات تصویری و غیرتصویری در یک فرهنگ است.

این فرهنگ، دربرگیرنده مداخلی است که از بعد تصویری تعریف شده‌اند. برای ارجاع سهل‌تر، روی هر مداخل کلان مانند مقرنس، گنبد و گره‌چینی بر مداخل خرد مانند آلات گره‌چینی و مقرنس و اجزای گنبد تأکید شده است. با اینکه مداخل بسط یافته‌اند، اما هیچ‌وجه کامل نیستند. درباره هر کدام از مداخل اصلی کتاب‌های تخصصی نوشته شده، اما در این فرهنگ تعاریف برگزیده شده، مطمئن‌ترین و اساسی‌ترین و درعین حال اشارتگر است. ارجاع به کتاب‌های پایه امکان دیگری است که مطالعه بیشتر در مورد هر مداخل را میسر می‌سازد و اگر پژوهشگر بخواهد در مورد آن تعمق کند، با استفاده از ارجاعات می‌تواند تحقیق خود را گسترش دهد.

۱-۲- نظم کمی و کیفی در سازوکار اطلاعات مدون و غیرمدون

پژوهش در معماری ایران، بسته به اهداف محقق، طیفی بسیار گسترده دارد. فرایند اینکه چنین تحقیقی چگونه باشد با محقق است. مراجعی که اطلاعات را به صورت کمی و کیفی در اختیار محقق می‌گذارد، باید مستقل از رویکرد فکری محقق، دربرگیرنده گستردگی نیاز پژوهشگران باشد، ازسوی دیگر، تکلیف و هدف مرجع علمی، تنها ملاحظه دیدگاه‌ها و روش‌ها و خواسته‌های محققان نیست، بلکه بازشناسی روش‌های نوین تحقیق است. نظریه‌پردازان معماری ایران تا پیرند با آسیب‌شناسی تحقیق در حوزه موضوعی، فرایند دستیابی به این مراجع را به گونه‌ای سامان دهند که گوشه‌های نادیده و محجور این حوزه، شیوه‌ای رسا ارائه شود و راهایی نو در این تحقیق‌ها گشوده شود.

مهم‌ترین هدف از تألیف این مجموعه گزینش، تبیین و تعمیق اطلاعات در شناخت معماری ایران است. این امر به منظور بسط و درازبایی هویت و همچنین شناخت میراث پراکنده معماری برای تعامل بیشتر و جد توجه به اصالت فرهنگی آن است. رسیدن به این اهداف کلان با برنامه‌ریزی‌های رسیدن به هدف‌های خردتر محقق می‌شود. مقصد اصلی این طرح، ایجاد مرجعی تصویری برای شناخت معماری ایران است که با مراجع دیگر این گونه پیوند برقرار می‌کند:

الف) کمک به ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها در این موضوع از طریق ایجاد امکان دسترسی سریع و دقیق و آسان به تصاویر؛

ب) زمینه‌سازی برای تعمیق پژوهش‌ها در مجموعه فعالیت‌های مربوط به معماری ایران از طریق جلب توجه مدرسان و دانشجویان و اهل حرفه به ارزش‌های معماری بومی؛

ج) ایجاد ارتباط میان پاره‌های گوناگون سبک‌شناسی معماری ایران و کمک به بازبانی هویت مشترک؛

فرهنگ اجمالی تصویری معماری ایران با چنین دیدگاه و هدفی بنیاد گذاشته شد. منظر فرهنگ تصویری مبتنی بر این دیدگاه و هدف را می‌توان با این مختصات معرفی کرد:

۱-۱-۲- اطلاعات کمی

پژوهشگران معماری ایران، مبدأ ابداعات معماری اسلامی را مرهون معماران مسلمان ایرانی می‌دانند. این نکته نیز وجهی مهم را در محدوده

معماری اسلامی ایران نشان می‌دهد. معماران مسلمان ایرانی طی بیش از چهارده قرن، از پرکارترین و خلاق‌ترین معماران جهان بوده‌اند و فن‌آوری‌های بی‌شماری را در عرصه معماری پدید آورده‌اند. امروزه بخشی از این فن‌آوری‌ها در آثار معماری موجود، قابل بازبانی است. آثار معماری بجامانده شامل یک میلیون بنا و مجموعه و محوطه تاریخی است که با وجود کثرت و تنوع این آثار، امکان دسترسی به خلاقیت‌های فن‌آورانه معماری و ثبت تصویری آن را فراهم آورده است. بدیهی است که ارائه تعاریف شاخصه‌های معماری با استنادات تصویری آثار ارزشمند معماری میسر شده است.

۲-۱-۲- اطلاعات کیفی

الف) تداوم معماری ایران

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های معماری ایران اصل تداوم در ساختار زبان و بیان آن است. ازاین‌رو، معماران ایران این فرصت را داشته‌اند که کار نسل‌های پیشین را پی‌گیرند و بر تجربه آنها متکی باشند. این تداوم از ویژگی‌های تاریخی معماری ایران است که سازوکارهای مطالعاتی خاص خود را می‌طلبد.

ب) توجه به گوناگونی فرهنگی و اقلیمی و قومی

نتیجه گونه‌گونی چشمگیر در معماری ایران، راحل‌های متفاوت در هر منطقه است. رای سازه‌های معماری است. ازاین‌روست که ارائه تعریف در حوزه معماری ایران، نباید با نمونه‌گیری و اتکا بر یک منطقه یا یک نوع اقلیم باشد. بنابراین برای رسیدن به تصویری واقعی، مجموعه‌ای از تعاریف گردآوری شده و تعریفی جامع ارائه شده است.

۳-۱-۲- اطلاعات تخصصی

مستندات تصویری مانند عکس‌ها، نقشه‌ها، و طراحی‌ها بسیار کمتر از تحقیقاتی است که در این زمینه انجام گرفته است. دلیل اصلی، کیفیت پایین مستندات ثبت‌شده تصویری است. بسیاری از این اطلاعات تصویری در انحصار شمار اندکی از محققانی است که به آرشیوهای دولتی و کتابخانه‌ها و موزه‌ها دسترسی دارند. لازمه گستردن تحقیق در مستندات تصویری معماری ایران، فراهم آوردن زمینه‌های قابل دسترس به این اطلاعات است.

۳- فرهنگ تصویری؛ پژوهشی در اطلاعات تصویری معماری ایران

از میان گستره تحقیقات معماری ایران، اطلاعات تصویری و نقشه آنها با وجود عدم یکدستی، اندک است. اطلاعات موجود در فرهنگ تصویری معماری ایران باید به لحاظ کمیت و کیفیت با هدف توسعه اطلاعات تصویری همگام باشد.

معماری ایران نیازمند پژوهشی جامع‌نگر است که تداوم تاریخی و تنوع معماری و ضرورت دسترس همگانی به اطلاعات در آن به شیوه‌ای نظام‌مند منظور شود. برای چنین کاری، ناگزیر باید از امکانات فن‌آوری‌های رایانه‌ای نیز استفاده کرد. با چنین رویکردی، مجموعه‌ای از مستندات تصویری تشکیل شد که علاوه بر نظام‌دهی اطلاعات موجود، تولید منابعی با نرم‌افزارهای رایانه‌ای معماری سامان داد.

۳-۱- شاکله فرهنگ تصویری معماری ایران

مفهوم کلی این فرهنگ به تعریف مفردات آن - «فرهنگ معماری» - «معماری»، «ایران» - بستگی دارد. با تعریف هر یک از این مفردات، برهمه از دیدگاه‌ها و رویکردهای اصلی این طرح معلوم می‌شود.

۳-۱-۱- معماری

معانی واژه معماری

«معماری» لفظی مشترک برای معانی متعدد است. به پیشه معمار، اثر معمار، مجموعه آثار و مجموعه بناهای متعلق به یک سبک یا مکتب، مجموعه بناهای متعلق به یک دوره، مجموعه بناهای یک شهر یا منطقه، «معماری» گفته می‌شود.

همه این مفاهیم ذیل سه معنای اصلی دسته‌بندی می‌شود:

«فعل معماری»، «اثر معماری» و «معمار». بنابراین، پیشه معماری، آموزش معماری، روند طرح و ساخت و دیدگاه و اندیشه معماری، مکتب‌ها و دوره‌ها، تک‌تک معماران را شامل می‌شود.

۳-۱-۲- ایران

لازمه شناخت ماهیت و حدود فرهنگ تصویری معماری ایران، شناخت قلمرو فرهنگی این سرزمین است. کتاب حاضر به مرزهای سیاسی ایران

محدود نشده است زیرا مرزهای فرهنگی معماری ایران، عملکردی فراتر از مرزهای سیاسی دارد. مثلاً مسجد گوهرشاد هرات (اثر استاد قوام‌الدین شیرازی) در بیرون از حوزه سیاسی جغرافیایی ایران است، اما تحت سیطره فرهنگی معماری ایران قرار گرفته است. دامنه مکانی کتاب حاضر، محدود به مرزهای فرهنگی است.

۴- منابع

شماری از فواید یا محتوای طرح فرهنگ تصویری معماری، نتیجه سامان‌دهی دوباره و عرضه منابعی است که تنها منحصر به حوزه معماری نیست. مراجع مورد نظر را می‌توان در سه دسته قرار داد:

- ۱- کتاب‌های عمومی لغت فارسی (مانند لغت‌نامه دهخدا، فرهنگ فارسی معین، فرهنگ بزرگ سخن).
- ۲- دانشنامه‌های عمومی فارسی (مانند دایرةالمعارف فارسی مصاحب، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، دانشنامه جهان اسلام).
- ۳- دانشنامه‌های تخصصی معماری (مانند گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران).

۵- ملاحظات صوری، کوتاه‌نوشت‌ها و نشانه‌ها

به جهت امانت در انتقال مطلب، مطالب ارجاعی در میان دو قلاب آورده شده و رو به سمت یکدست‌سازی، کوتاه‌نوشت نام مراجع چنین است:

دانش جهان اسلام: (دجا) دایرةالمعارف بزرگ اسلامی: (دبا)
دایرةالمعارف مصاحب: (مصاحب) فرهنگ بزرگ سخن: (سخن-ف)
فرهنگ کنایات سخن: (سخن-کنا) فرهنگ فارسی معین: (معین)
لغت‌نامه دهخدا: (دهخدا)

نک: نگاه کنید به ■ جدا کردن معنایی متعدد هر مدخل
[ ] متن افزوده شده به متن اصلی [ ] متن حذف شده از متن اصلی
ش. هجری شمسی ق. هجری قمری
ق. م قبل از میلاد مسیح ق. م میلادی